

Project handreiking molenbiotopen

Plan van aanpak

Alkmaar, 6 juli 2012

W.Rol

de Noord-Hollandse
MOLENFEDERATIE

BERGERWEG 1, 1815 AC ALKMAAR
POSTBUS 3043, 1801 GA ALKMAAR

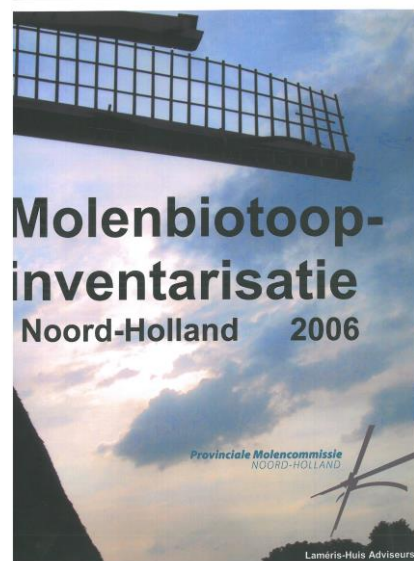
1 Aanleiding

Molens behoren tot het Cultuurhistorisch erfgoed van Noord-Holland. In de 17^e eeuw was ons land koploper in de eerste industriële revolutie op basis van windkracht. Hoewel molens later hun economische functie hebben verloren, geven ze inzicht in het technisch vernuft van onze voorouders. Cultuurhistorische waarden maken Noord-Holland aantrekkelijker om er te wonen, werken en recreëren. Draaiende molens vormen een blikvanger in het landschap voor recreatie en toerisme. Samen met bloemen en bloembollen leveren molens toegevoegde waarde voor de goede naam van ons land in de wereld.

De kwaliteit van molenbiotopen kan worden afgemeten aan de windvang voor draaiende molens en de ontsluiting, bereikbaarheid en toegankelijkheid van molens voor publiek. In 2006 is in provincie Noord-Holland een eerste inventarisatie uitgevoerd naar de kwaliteit van molenbiotopen. Daaruit bleek dat slechts 50 % van de molenbiotopen goed of voldoende is, de overige 50 % is matig tot slecht. Vooral door snelle groeiers zoals populieren en wilgen kunnen molenbiotopen binnen enkele jaren verslechteren. Een update is gewenst.

Het succes van de “Handreiking Molenbiotopen” in Zuid-Holland heeft ons geïnspireerd om het initiatief te nemen en een voorstel te ontwikkelen voor een soortgelijk project in Noord-Holland. De Zuid-Hollandse aanpak werkt. Een aantal molenbiotopen is aanzienlijk verbeterd. Vooral bij de aanpak van windhinder door beplanting zijn goede resultaten bereikt. Dit geldt ook voor Noord-Holland. In het recente verleden is hier bij een tiental molenbiotopen een verbetering gerealiseerd door eenvoudige ingrepen in het groenbeheer. Dit bevestigt nog eens dat de aanpak van windhinder door beplanting effectief is en dat de slagingskansen hoog zijn. Uiteraard willen wij met dit project onze focus richten op specifieke thema's die spelen in Noord-Holland.

Vanaf 2011 legt de provincie Noord-Holland zich meer toe op haar kerntaken: ruimtelijke ordening en economie, verkeer en vervoer, en cultuurhistorie. Ook wil zij cultuurhistorie beter verankeren in ruimtelijk-economisch domein, waaronder ruimtelijke kwaliteit, recreatie en toerisme. Met dit vervolgproject voor molenbiotopen willen wij daarop beter inspelen. Doel van dit project is de verbetering van molenbiotopen te combineren met cultuurhistorie, recreatie en toerisme. Hiermee wordt niet alleen de molenbiotoop versterkt, maar wordt de molen tevens steviger in zijn omgeving verankerd. Bovendien worden draaiende molens beter zichtbaar en ontsloten voor publiek.

2 Kenschets

De molen is een belangrijk onderdeel in de geschiedenis van Nederland en vooral voor laag Holland. De molens zorgden ervoor dat het land droog bleef en de producten van het land verwerkt konden worden. Zij waren duidelijke oriëntatiepunten in dorp en polder, toonbeeld van Hollandse werk- en ondernemingszin. Naarmate de maalwerkzaamheden meer door machines werden overgenomen geraakten de molens steeds vaker in onbruik. Met het in onbruik raken van de molen was ook het recht op de wind niet langer vanzelfsprekend. Zo raakte de omgeving van de molen geleidelijk meer bebouwd en begroeid.

De cultuurhistorische waardering van de molens is door de jaren heen toegenomen. Veel molens zijn kundig gerestaureerd en worden goed onderhouden. Helaas is de omgeving van de molen bij deze inhaalslag achtergebleven.

Noord-Holland telt nog 158 molens die kunnen draaien. Twee derde van deze molens ondervindt hinder van zijn omgeving door vermindering van de windvang. Deze hinder is vaker het gevolg van onwetendheid en ondoordachtzaamheid dan van onwil. De hinder wordt veroorzaakt door verkeerd

geplaatste bebouwing, verwaarloosde en hoge boomsingels, verruigde bosopslag in natuurgebieden of hoog opgaande beplanting langs (provinciale) wegen. Door deze begroeide en bebouwde molenbiotopen is de molen in een voor hem wezensvreemde context komen te staan. De molen is daardoor nauwelijks meer in staat zijn werk naar behoren te doen, er is

onvoldoende windvang of de wind is te onregelmatig.

Daarmee raakt de molen in verval, kan deze ook ‘zijn verhaal’ niet meer vertellen en boet mede daardoor in aan landschappelijke en cultuurhistorische betekenis.

Windhinder door bebouwing laat zich niet makkelijk veranderen, aanpak van windhinder door beplanting is echter wel goed mogelijk. Met eenvoudige ingrepen in het groenbeheer kan de kwaliteit van de molenbiotopen aanzienlijk worden verbeterd.

De Noord-Hollandse molens trekken jaarlijks circa 500.000 recreanten en toeristen. Ondanks dat slechts een kwart van de molens beschikt over bezoekmogelijkheden worden ze graag

gebruikt voor familie-uitjes en zijn het populaire trouwlocaties. Draaiende molens zijn blikvangers voor het publiek, zij trekken recreanten en toeristen. Recreatieve wandel- en fietsroutes doen niet voor niets steevast de molens aan. Gemeenten, ondernemersverenigingen en sportclubs maken daar maar wat graag gebruik van.

Een draaiende molen is een levende molen. Zonder een goed molenbiotoop kan de molen niet draaien. Molen en omgeving zijn complementair. Met een sterke verankering in de omgeving ontstaan niet alleen meer recreatieve mogelijkheden maar ontstaat ook een meerwaarde zowel voor de molen als zijn omgeving. De molen kan zijn cultuurhistorische verhaal weer vertellen, bijvoorbeeld het verhaal van de inpoldering. Zo genereert een verbetering van de molenbiotoop veel meer dan alleen een meerwaarde voor recreatie en toerisme.

3 Doel en scope

Hoofddoel van dit project is verbetering van molenbiotopen door:

- Verbetering van de windvang voor molens.
- Zichtbaar maken van de cultuurhistorische waarden rondom molens (o.a. zichtlijnen bij poldermolens; seinmolens die door middel van seinen naar andere molens in de omgeving het peil aangaven).
- Beter toegankelijk maken van de molens voor recreatie en toerisme .

Dit willen wij bereiken door middel van:

- Het ontwikkelen van een handreiking voor molenbiotopen.
- Een vijftal molenbiotoopherstelplannen als pilotprojecten uitwerken.
- Het verzorgen van voorlichting om daarvoor draagvlak te verwerven.
- Vrijwilligersgroepen opzetten om het beheer van molenbiotopen op een duurzame wijze in de gemeenschap te verankeren.
- Samenwerking met omwonenden, gemeenten, recreatie en andere stakeholders.

Hiermee worden zowel de korte als de lange termijn bereikt. Voor de korte termijn worden concrete plannen ter verbetering van de molenbiotoop ontwikkeld. Voor de lange termijn wordt het besef gecreëerd dat een molen zonder een goed molenbiotoop niet kan functioneren en wordt een handleiding ontwikkeld met richtlijnen hoe in de toekomst een biotoop te verbeteren en te onderhouden.

4 Doelgroepen

De diversiteit van mensen en organisaties die betrokken zijn bij de lokale omgeving van molenbiotopen kan groot zijn. Bij voorbeeld:

- Moleneigenaren, vrijwillige molenaars en andere vrijwilligers.
- Provincie: beplanting langs provinciale wegen, structuurvisies.
- Gemeenten: beplanting langs wegen, sportvelden en plantsoenen, kapverordening en herplantplicht, bestemmingsplannen, stadsvernieuwing en recreatie.
- Waterschappen: keur, beplanting langs wegen en op dijken.
- Omwonenden: beplanting in tuinen.
- Agrariërs: windsingels bij boerderijen en fruitboomgaarden.
- Ondernemers: beplanting bij bedrijfsterreinen, recreatie en toerisme.
- Molenstichtingen, historische verenigingen en knotwerkgroepen.

Wij willen de doelgroep breder trekken dan alleen gemeenten. Het besef en de actiebereidheid zijn niet alleen daar nodig, ook bij vrijwilligers, historische verenigingen, knotwerkgroepen en molenstichtingen. ‘The proof of the pudding is in the eating’, een mooie handreiking is niet genoeg. Het project moet in praktijk kunnen worden gebracht en worden uitgevoerd.

5 Handreiking

De handreiking heeft tot doel verschillende doelgroepen te inspireren en te stimuleren voor de verbetering van molenbiotopen. Wij willen verschillende doelgroepen laten zien wat zij zelf kunnen doen, aanspreken op hun verantwoordelijkheden en uitnodigen voor activiteiten. De handreiking geeft richtlijnen aan hoe men molenbiotopen kan herstellen of onderhouden en dit wordt met praktijkvoorbeelden geïllustreerd. Het is handig om aan te geven waar vrijwilligers voor advies naar toe kunnen gaan als zij nieuwe initiatieven gaan ondernemen.

Een cruciaal onderdeel van de handreiking vormen specifieke thema's die bij molens en hun biotopen in Noord-Holland spelen, bij voorbeeld:

- Poldermolens in 17^e eeuwse droogmakerijen.

- Industriemolens in de Zaanstreek.
- Korenmolens in dorpskernen.
- Molens in historische stadskernen of op oude stadswallen.

De typologie wordt in kaart gebracht en daarbij gaan wij pilotprojecten zoeken.

De handreiking gaat ook in op de wet- en regelgeving over molenbiotopen. Het is van belang om duidelijk boven water te krijgen wie waarvoor verantwoordelijk is en waar men kan aankloppen als er vragen zijn over o.a. kapverordeningen en heraanplantplicht.

Ongeveer twee derde deel van de molens in Noord-Holland ondervindt windhinder door beplanting. Een molenbiotoop kan binnen enkele jaren verslechteren door snelle groeiers zoals populieren en wilgen die een hoogte kunnen bereiken van 25 meter of meer. Gelukkig zijn er ook praktijkvoorbeelden, waarbij verbeteringen in de molenbiotoop mogelijk waren door simpele aanpassingen in het groenbeheer. Daaruit kan kennis en ervaring uit worden geput (zie bijlage 1). Dat zijn projecten die zich in de praktijk hebben bewezen. Dit bevestigt nog eens dat aanpak van windhinder door beplanting tot prima zichtbare resultaten leidt.

6 Pilotprojecten

Naast de handreiking willen wij een aantal duidelijke, goed verbeelde pilotprojecten ontwikkelen. Bij de keuze van pilotprojecten gaat onze voorkeur uit naar molens en molenbiotopen die specifieke thema's in Noord-Holland weerspiegelen en aansluiten bij de verschillende typen molenbiotopen in onze provincie.

Voorts gaan wij kandidaat molens beoordelen op verschillende aspecten, waaronder:

- Voorbeeldfunctie, leent dit zich voor kennisoverdracht naar andere molens?
- Financiële haalbaarheid.
- Praktische uitvoerbaarheid.
- Recreatie en toerisme.
- Ruimtelijke kwaliteit.
- Communicatie en creëren van begrip.
- Wet- en regelgeving (b.v. haalbaarheid gemeentelijke kapvergunning).
- Timing, inspelen op actuele ontwikkelingen (b.v. gemeentelijke herindelingen).
- Andere projecten waarop kan worden ingehaakt (b.v. Duinzoomproject bij Haarlem en Velzen, recreatie en toerisme).

- Uniciteit (b.v. De Schoolmeester bij Westzaan is de laatste papiermolen in de wereld).
- Gebruik van bestaande kennis en ervaring (zie bijlage 1).
- Inzet van vrijwilligers.

Wij stellen voor een shortlist van geschikte kandidaten te maken.

Zonder inzicht in de financiële haalbaarheid blijft de verbetering van de windvang luchtfietserij. Daarom dienen de voorbeeldprojecten een financiële paragraaf te bevatten waarbij inzicht wordt gegeven in o.a.:

- Opbrengsten. Wat levert 't op?
- Eenmalige kosten zoals investeringen en achterstallig onderhoud wegwerken.
- Beheers- en onderhoudskosten die periodiek terugkeren.
- Wat kan wel/niet door vrijwilligersgroepen worden uitgevoerd.
- Eigen bijdrage van gemeenten.
- Inbreng van waterschappen bij poldermolens die bij calamiteiten als nood- of reservebemaling kunnen worden ingezet.
- Provinciale bijdrage voor landschapselementen.

Bij opbrengsten wegen wij ook spin-offs mee: b.v. de molen kan meer draaien, minder slijtage, beter zichtbaar voor publiek, meer aanloop van recreatie en toerisme.

Op basis daarvan maken wij een voorstel voor een shortlist met geschikte kandidaten voor pilotprojecten. Dat gaan wij bilateraal met gemeenten bespreken.

7 Prijsvraag en exposure

Om ruchtbaarheid aan het project te geven is het van belang gemeente en particulieren er vanaf het begin bij te betrekken. Een idee is de molenbiotoopprijs. Dit is een speciale prijsvraag om sprankelende ideeën en nieuwe initiatieven van vrijwilligersgroepen te stimuleren. Wij gaan het publiek uitnodigen het beste ontwerp voor een biotoop verbetering in te dienen. Dit wordt een apart pilotproject. Ook zal dit naar onze verwachting quick wins opleveren. De molenbiotoopprijs kan een onderdeel zijn van het provinciaal symposium.

8 Management en organisatie

Bij dit project is het van belang dat het duidelijk is waar de verantwoordelijkheden liggen, hoe dit is verdeeld. Wij stellen voor deze verantwoordelijkheden als volgt te structureren:

- Opdrachtgever: Noord-Hollandse Molenfederatie.
- Partner: Vereniging De Hollandsche Molen.
- Financiering: provincie Noord-Holland en fondsen. De molens maken deel uit van de 10 structuren die door de provincie zijn aangewezen. Het betreft hier kleinschalige projecten die voor meerdere molens hanteerbaar zijn.
- Expertise en realisatie handreiking: Bosch Slabbers Tuin- en Landschapsarchitecten.
- Expertise en uitvoering pilotprojecten: Landschap Noord-Holland en Bosch Slabbers.

Referenties van Bosch Slabbers Tuin- en Landschapsarchitecten: o.a. handreiking molenbiotopen in Zuid-Holland, adviezen op maat voor molens op Goeree-Overflakkee en molenbiotopen in Alblasterwaard. Ook voert zij regelmatig opdrachten uit voor de provincie Noord-Holland.

Referenties Landschap Noord-Holland: herstelplannen en uitvoering van molenbiotopen van o.a. de Schermer molens bij Rustenburg, Sluismolen en Viaanse molen bij Alkmaar, De Oude Knecht bij Akersloot en 't Haantje in Weesp.

9 Planning en tijdsduur

De benodigde tijd voor de realisatie van dit project is opgebouwd uit:

- Ontwikkeling handreiking molenbiotopen: circa 42 werkdagen.
- Uitwerking 5 pilotprojecten: circa 25 werkdagen per molenbiotoop, dus tezamen 125 werkdagen. Deze opzet moet eenvoudig blijven, kort en bondig.

Dit maakt een gefaseerde uitvoering mogelijk. De doorlooptijd van het project bedraagt naar verwachting 9-12 maanden, omdat rekening gehouden moet worden met bewonersoverleg en het verkrijgen van gemeentelijke kapvergunningen.

10 Financiën

De kosten worden geraamd op:

- Ontwikkeling van de handreiking voor molenbiotopen: 50.000 euro (inclusief een symposium waarbij de handreiking wordt gepresenteerd).

- Uitwerking van 5 pilotprojecten: circa 10.000 euro per molen nodig, dus tezamen 50.000 euro (inclusief lokale workshops).

Dit kan apart worden aanbesteed.

Dit is gebaseerd op ervaringen met molenbiotopen bij de provincie Zuid-Holland. Een uitgebreidere financiële uitzetting met kostenraming en tijdsbesteding is mogelijk indien gewenst. Referenties zijn beschikbaar. Wij stellen voor een verzoek voor een financiële bijdrage in te dienen bij de provincie Noord-Holland en fondsen.

11 Communicatie

Essentieel onderdeel van het project is communicatie, het creëren van draagvlak bij gemeenten en bewoners en het werven van vrijwilligers. Vrijwilligers van cultuurhistorische verenigingen, landschapsbeheer en molenstichtingen beschikken over algemene en lokale expertise en praktijkervaring. Bewoners en vrijwilligers kennen veelal de meer lokale ins en outs die ons nog niet bekend zijn. Er wordt niet alleen informatie “gebracht”, maar ook “gehaald” en wij nodigen publiek uit ideeën in te brengen. Wij hopen dat uit elke workshop een vrijwilligersgroep zal ontstaan om herstelwerkzaamheden en het toekomstig beheer te ondersteunen. De communicatie omvat bij voorbeeld:

- Een symposium, waarbij de handreiking wordt gepresenteerd.
- Een regionale workshop of ronde tafelbijeenkomst voor elk pilotproject.
- Website van Oneindig Noord-Holland.
- Noord-Hollandse Dagbladen, zij zijn “in” voor thema’s die in Noord-Holland spelen.
- RTV Noord-Holland.

Onder communicatie valt vanzelfsprekend ook multimedia.

12 Vervolgstappen.

Wij willen starten met een aantal kick-off bijeenkomsten, namelijk voor:

- Ambtenaren van provincie Noord-Holland, zowel cultuurhistorie als recreatie en ruimtelijke ordening.
- Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, waaronder mw. Elvira Sweet (cultuur) en dhr. Jaap Bond (recreatie).

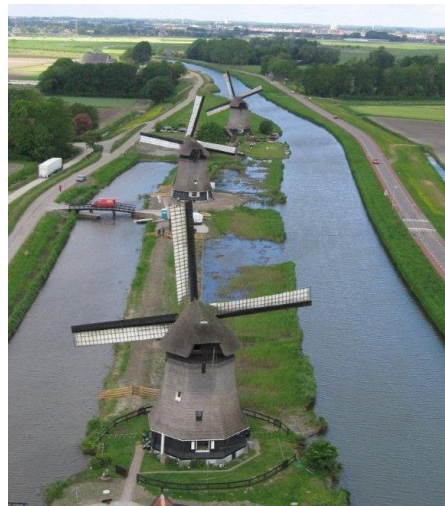
Wij stellen voor dit te agenderen in september 2012.

Willem Rol

6 juli 2012

Bijlage 1: Good practices molenbiotopen

- Sluismolen, Alkmaar, 2001-2005: snoeien van hoge bomen, herstelplan en uitvoering i.s.m. Landschap Noord-Holland.
- De Oude Knecht, Akersloot, 2003: snoeien van grote bomen, herstelplan en uitvoering i.s.m. Landschap Noord-Holland.
- Viaanse Molen, Alkmaar, 2006: herstelplan i.s.m. Landschap Noord-Holland.
- De Dog, Uitgeest, 2007: kappen van hoge bomen i.s.m. Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier.
- Molen 't Haantje, Weesp, 2008, snoeien van grote bomen en herstelplan i.s.m. Landschap Noord-Holland.
- De Twiskemolen, 2008, een vrijwilligersgroep heeft moerasbosjes verwijderd, het rietland wordt jaarlijks gemaaid en er groeien zeldzame planten. Dit project heeft in 2008 de provinciale molenprijs gekregen.
- De Kat, Uitgeest, 2009, de rechter heeft een bezwaar tegen het aanplanten van hoge bomen toegewezen op basis van de keur van het waterschap. Het herstel van molenbiotopen is gecombineerd met ontsluiting van wandel- en fietsroutes. Voor bewoners zijn informatieve bijeenkomsten belegd i.s.m. gemeente Uitgeest en het waterschap.
- De Schermer molens bij Rustenburg, 2010-2011, bomen gekapt, rietlanden aangelegd en sloten uitgegraven, in samenwerking met Landschap Noord-Holland. Dit maakt de molens ook aantrekkelijker voor recreatie en toerisme. Provincie Noord-Holland heeft daarvoor een financiële bijdrage verstrekt (ILG, Laag Holland).
- Herstel van houten weidemolentjes en molenbiotoopjes in het Wormer- en Jisperveld, 2012, vrijwilligerswerk. Gemeente Wormerland heeft in het kader van haar recreatie-plan een financiële bijdrage aan dit project geleverd. De molenploeg met vrijwilligers omvat ook drie WWB-mensen die werkervaring opbouwen.

- Handreiking voor molenbiotopen Zuid Holland en voorbeeldproject De Bommelaer (bij het dorp Den Dommel op Goeree Overflakkee) uitgevoerd door Bosch Slabbers samen met gemeente, waterschap en provincie Zuid Holland.

Bijlage 2: Wet- en regelgeving

De molenbiotoop heeft te maken met drie decentrale overheden:

- Provincie Noord-Holland: deze heeft in haar structuurvisie wel voorwaarden opgenomen voor biotoopcirkels, maar deze niet opgenomen in de verordening waardoor ze voor gemeenten niet verplichtend zijn. Dit is niet effectief voor de aanpak van windhinder door beplanting. De aanpak van windhinder door beplanting is wel goed mogelijk door praktische verbeteringen in het beheer van beplanting.
- Gemeenten: structuurvisies en bestemmingsplannen, kapverordeningen en herplantplicht kunnen een biotoop ernstig in de weg staan. Een tiental gemeenten is eigenaar van molens.
- Waterschappen: keur. De keur van het waterschap biedt aangrijpingspunten voor het snoeien van hoge bomen. Deze keur geldt alleen voor poldermolens die nog draai- en maalvaardig zijn. Zij is niet van toepassing op koren- en industriemolens.

Bijlage 3: Recreatie en toerisme

Noord-Holland telt 158 molens waar jaarlijks circa 500.000 recreanten en toeristen op bezoek komen. Bijna 1/4 deel van deze molens beschikt over bezoekmogelijkheden voor publiek. Tot de kritische succesfactoren behoren:

- Zichtbaarheid van draaiende molens voor publiek, b.v. molenbiotoop en zichtlijnen.
- Bereikbaarheid, b.v. molenbiotoop, wandel- en fietspaden.
- Toegankelijkheid, b.v. museum, ontvangstruimte of winkel.

Bezoekmogelijkheden	Aantal	Relatief	Bijzonderheden
Dagelijks (5-7 dagen)	6	4 %	Molens met museum of ontvangstruimte
Wekelijks (1-4 dagen)	30	19 %	Vnl korenmolens of molens met winkel
Op afspraak	52	33 %	Molens zonder ontvangstruimte
Geen	70	44 %	Vnl poldermolens die zijn bewoond
	158	100 %	

- Koplopers zijn verfmolen De Kat en oliemolen De Zoeker bij De Zaanse Schans met circa 100.000 respectievelijk circa 45.000 bezoekers per jaar.
- De Schermer molens en de museummolens bij Schermerhorn komen op de 2^e plaats. De museummolens registreerde onlangs haar 1,5 miljoenste bezoeker. Ongeveer 60% van de bezoekers is afkomstig uit het buitenland. Het molenmuseum beschikt over een 6-talige website. Alle 15 molens zijn voorzien van een eigen informatiepaneel waarop de geschiedenis van de molen wordt toegelicht. Dit project is tot stand gekomen in nauwe samenwerking met de ondernemersvereniging van de Schermer.
- Tot de subtoppers behoren o.a. korenmolen De Hoop in Wervershoof. Zij beschikt over een 3-talige website: Nederlands, Engels en Duits. Zij biedt een all-round programma voor recreanten en toeristen. Het hoogseizoen valt vanaf april tot en met september. Deze molen draait op vrijwilligerswerk.
- Wandel- en fietsroutes, tourroutes van motoren en oldtimers langs molens zijn populair. De Vier Winden bij Hoogwoud stond in 2010 op de BMW kalender voor motoren die wereldwijd is verspreid naar haar dealers en relaties.

- Molens lenen zich voor kleinschalige recreatie en toerisme, bij voorbeeld familie-, vrienden- en personeelsuitjes. Molens zijn favoriete trouwlocaties. Ondernemers maken gebruik van molens om hun internationale relaties te ontvangen.
- Naast Engels is ook Duitstalige informatie op websites belangrijk. Duitse toeristen vormen de grootste categorie toeristen die in Hollands Noorderkwartier op bezoek komen.

Bijlage 4:

Foto verantwoording:

Foto pagina 1: molen Hippolytushoef; de vlag wijst naar Den Helder terwijl de vaan op de molen tegelijkertijd naar Den Oever wijst. Door de begroeiing ontstaat er een vlagerige wind die gevaarlijk kan zijn voor het goed functioneren van de molen. (foto: Teus Lutteke)

Foto pag. 2: Voorbeeld van Zuid-Hollandse wipmolen.

Foto pag. 3: Molen De Otter te Amsterdam. Deze molen is zo door de bebouwing opgeslokt dat draaien bijna niet meer mogelijk is. (foto Jaap van der Veen)

Foto pag. 4: Publieksactiviteiten molen de Hoop Wervershoof (foto stichting meelmolen de Hoop Wervershoof)

Foto pag. 6: Etersheimerbraakmolen; voorbeeld van een poldermolen met een prima biotoop (foto Jaap van der Veen)

Foto pag. 7 De molen van Piet op het Clarissen bolwerk aan de Singel van Alkmaar. Schilderachtig gelegen maar een slechte molenbiotoop. (foto Rik Doornberg)

Pag. 8: Sluismolen bij Alkmaar. Een gezamenlijk biotoopproject van de Noord-Hollandse Molenfederatie en Landschap Noord-Holland gaf deze molen weer *Lebensraum* (foto Jaap van der Veen)

Pag. 10: Herstel van de molenbiotoop rond de molengang van Rustenburg; een initiatief van de Stichting Schermer Molens en Landschap Noord-Holland. (foto: Fred van Zon)

pag. 12: Toeristen op de Zaanse Schans (foto Jaap van der Veen)